International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website:* https://ijaar.co.in/
Volume-13, Issue-3 | January – February 2026

Original Article

ग्रामीण विद्यार्थ्यांमधील शालेय गळतीची कारणमीमांसा

सौ. मनिषा शंकर रामुगडे

Manuscript ID: IJAAR-130367
ISSN: 2347-7075
Impact Factor – 8.141

Volume - 13
Issue - 3
January – February 2026
Pp. 360 - 368

Submitted: 15 Jan.2026
Revised: 20 Jan. 2026
Accepted: 30 Jan. 2026
Published: 10 Feb. 2026

Corresponding Author:
सौ. मनिषा शंकर रामुगडे

Quick Response Code:

Website: https://ijaar.co.in/

DOI: 10.5281/zenodo.20639535

DOI Link:
https://doi.org/10.5281/zenodo.20639535

सारांश (Abstract):

शिक्षण हा प्रत्येक बालकाचा मूलभूत अधिकार असून व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी तसेच समाजाच्या प्रगतीसाठी ते अत्यंत आवश्यक मानले जाते. भारतातील शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी शासनाने विविध योजना आणि धोरणे राबविली असली, तरीही ग्रामीण भागात शालेय गळतीची समस्या आजही गंभीर स्वरूपात आढळून येते. शालेय गळती म्हणजे विद्यार्थी शिक्षणाचा निर्धारित स्तर पूर्ण करण्यापूर्वी शाळा सोडणे होय. ही समस्या केवळ शैक्षणिक क्षेत्रापुरती मर्यादित नसून तिचा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि मानसिक विकासावरही दूरगामी परिणाम होत असतो.

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये ग्रामीण विद्यार्थ्यांमधील शालेय गळतीची कारणमीमांसा करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या अभ्यासात उपलब्ध संशोधन साहित्य, शासकीय अहवाल, शैक्षणिक धोरणे आणि विविध अभ्यासांच्या निष्कर्षांचा आधार घेण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे आढळून आले की ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या शालेय गळतीमागे अनेक परस्परसंबंधित कारणे कार्यरत असतात. त्यामध्ये कुटुंबाची आर्थिक दुर्बलता, पालकांचे अशिक्षितपण, शिक्षणाविषयीची जागरूकतेचा अभाव, बालमजुरी, हंगामी स्थलांतर, लवकर विवाह, शाळेपासूनचे अंतर, वाहतूक सुविधांचा अभाव, शाळांमधील अपुऱ्या भौतिक सुविधा, शिक्षकांची कमतरता आणि विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक अडचणी यांचा प्रमुख समावेश होतो. याशिवाय सामाजिक विषमता, लिंगभेद, जातीय आणि सांस्कृतिक घटक यांचाही विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक सातत्यावर परिणाम होत असल्याचे दिसून येते

अभ्यासाच्या निष्कर्षांवरून असे स्पष्ट होते की, शालेय गळती कमी करण्यासाठी शासन, शाळा, शिक्षक, पालक आणि समाज यांचे संयुक्त प्रयत्न आवश्यक आहेत. आर्थिक सहाय्य, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, विद्यार्थी-केंद्रित अध्यापन, समुपदेशन, पालक जनजागृती आणि स्थलांतरित विद्यार्थ्यांसाठी विशेष शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास ग्रामीण भागातील शालेय गळतीचे प्रमाण कमी करण्यास मदत होऊ शकते.

की-वर्ड्स: शालेय गळती, ग्रामीण विद्यार्थी, शिक्षण, बालमजुरी, स्थलांतर, गरिबी.

Creative Commons

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License (CC BY-NC-SA 4.0), *which permits others to remix, adapt, and build upon the work non-commercially, provided that appropriate credit is given and that any new creations are licensed under identical terms.*

How to cite this article:
सौ. मनिषा शंकर रामुगडे. (2026). ग्रामीण विद्यार्थ्यांमधील शालेय गळतीची कारणमीमांसा. International Journal of Advance and Applied Research, 13(3), 360 - 368. https://doi.org/10.5281/zenodo.20639535

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website:* https://ijaar.co.in/
Volume-13, Issue-3 | January – February 2026

प्रस्तावना:

शिक्षण हे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाचे प्रभावी आणि मूलभूत साधन मानले जाते. शिक्षणामुळे व्यक्तीमध्ये ज्ञान, कौशल्ये, मूल्ये, नैतिकता आणि सामाजिक जाणीवा विकसित होतात. तसेच शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक प्रगती आणि राष्ट्रीय विकासाचे प्रमुख माध्यम आहे. भारतीय राज्यघटनेने प्रत्येक बालकाला शिक्षणाचा मूलभूत अधिकार प्रदान केला असून सर्वांसाठी गुणवत्तापूर्ण आणि समावेशक शिक्षण उपलब्ध करून देण्याचे उद्दिष्ट स्वीकारले आहे. यासाठी केंद्र व राज्य शासनांनी सर्व शिक्षा अभियान, समग्र शिक्षा अभियान, मध्यान्ह भोजन योजना, मोफत पाठ्यपुस्तके, शिष्यवृत्ती योजना तसेच शिक्षणाचा हक्क अधिनियम (RTE Act, 2009) यांसारख्या विविध योजना आणि उपक्रम राबविले आहेत. तथापि, या सर्व प्रयत्नांनंतरही ग्रामीण भागात शालेय गळतीची समस्या गंभीर स्वरूपात अस्तित्वात आहे. शालेय गळती म्हणजे विद्यार्थी शिक्षणाचा एखादा स्तर पूर्ण होण्यापूर्वी शाळा सोडणे होय. ग्रामीण भागातील अनेक विद्यार्थी प्राथमिक, उच्च प्राथमिक किंवा माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करण्यापूर्वीच शिक्षणातून बाहेर पडतात. ही बाब शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाच्या उद्दिष्टासमोर मोठे आव्हान निर्माण करते.

ग्रामीण भागातील शालेय गळती ही केवळ शैक्षणिक समस्या नसून ती सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि प्रशासकीय घटकांशी निगडित आहे. अनेक ग्रामीण कुटुंबांची आर्थिक परिस्थिती कमकुवत असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षणाऐवजी मजुरी किंवा कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी काम करावे लागते. पालकांचे अशिक्षितपण, शिक्षणाविषयीची उदासीनता, बालविवाह, स्थलांतर, कुटुंबातील जबाबदाऱ्या आणि सामाजिक रूढी-परंपरा यांसारखे घटकही शालेय गळतीस कारणीभूत ठरतात. याशिवाय काही भागांमध्ये शाळेपर्यंतचे लांब अंतर, वाहतूक सुविधांचा अभाव, अपुऱ्या शैक्षणिक सुविधा, शिक्षकांची कमतरता, अध्यापनातील गुणवत्तेचा अभाव आणि विद्यार्थ्यांच्या शिकण्यातील अडचणी यांमुळेही विद्यार्थी शिक्षणापासून दूर जातात.

शालेय गळतीचे परिणाम केवळ विद्यार्थ्यांपुरते मर्यादित राहत नाहीत. शिक्षण अपूर्ण राहिल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या रोजगाराच्या संधी कमी होतात, त्यांची आर्थिक प्रगती खुंटते आणि गरिबीचे चक्र कायम राहते. तसेच शालेय गळतीमुळे समाजातील साक्षरतेचे प्रमाण, मानवी संसाधनांचा विकास आणि सामाजिक प्रगती यांवरही प्रतिकूल परिणाम होतो. विशेषतः मुलींच्या शिक्षणातील गळतीमुळे लिंगसमतेच्या उद्दिष्टांवर विपरीत परिणाम होतो. या पार्श्वभूमीवर ग्रामीण विद्यार्थ्यांमधील शालेय गळतीची कारणे, तिचे परिणाम आणि त्यावरील उपाययोजनांचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये ग्रामीण भागातील शालेय गळतीस कारणीभूत असलेल्या विविध घटकांचे विश्लेषण करण्यात आले असून शालेय गळती कमी करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या शैक्षणिक, सामाजिक आणि प्रशासकीय उपाययोजनांवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

संशोधनाची गरज:

ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीमध्ये शालेय गळती हा एक महत्त्वपूर्ण अडथळा आहे. अनेक वेळा आर्थिक दुर्बलता, पालकांचे अशिक्षितपण,

बालमजुरी, हंगामी स्थलांतर, शाळेतील अपुऱ्या सुविधा, शैक्षणिक अडचणी तसेच सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटक यांमुळे विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित राहतात. परिणामी, त्यांचे शैक्षणिक नुकसान होते आणि ते पुढील शिक्षणाच्या तसेच रोजगाराच्या संधींपासून दूर जातात. यामुळे गरिबी, बेरोजगारी आणि सामाजिक विषमता यांसारख्या समस्या अधिक तीव्र होण्याची शक्यता निर्माण होते.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० तसेच शिक्षणाचा हक्क अधिनियम यांसारख्या उपक्रमांद्वारे सर्व विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. मात्र, या योजनांचा अपेक्षित परिणाम साध्य करण्यासाठी शालेय गळतीची मूळ कारणे समजून घेणे आवश्यक आहे. शालेय गळतीमागील सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि कौटुंबिक घटकांचा सखोल अभ्यास केल्यास या समस्येवर प्रभावी उपाययोजना आखता येतील.

प्रस्तुत संशोधनाच्या माध्यमातून ग्रामीण विद्यार्थ्यांमधील शालेय गळतीची प्रमुख कारणे, त्याचे विद्यार्थी व समाजावर होणारे परिणाम आणि त्यावर उपाय म्हणून राबविता येणाऱ्या विविध शैक्षणिक व सामाजिक उपाययोजनांचा अभ्यास करण्यात येणार आहे. या संशोधनातून प्राप्त होणारे निष्कर्ष शिक्षक, पालक, शैक्षणिक प्रशासक, धोरणनिर्माते आणि संशोधक यांच्यासाठी उपयुक्त ठरतील. तसेच ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांचे शिक्षणातील सातत्य टिकवून ठेवण्यासाठी आणि शालेय गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी या संशोधनाचा महत्त्वपूर्ण उपयोग होऊ शकतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. ग्रामीण विद्यार्थ्यांमधील शालेय गळतीची कारणे शोधणे.
२. शालेय गळतीमागील सामाजिक व आर्थिक घटकांचा अभ्यास करणे.
३. शालेय गळतीचे विद्यार्थ्यांवर होणारे परिणाम समजून घेणे.
४. शालेय गळती कमी करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन प्रश्न:

१. ग्रामीण विद्यार्थ्यांमध्ये शालेय गळती होण्याची प्रमुख कारणे कोणती आहेत?
२. आर्थिक परिस्थितीचा शालेय गळतीवर कसा परिणाम होतो?
३. पालकांचे शिक्षण व सामाजिक परिस्थिती शालेय गळतीस कशी कारणीभूत ठरते?
४. शालेय गळती रोखण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना प्रभावी ठरू शकतात?

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी पुस्तके, संशोधन लेख, शासकीय अहवाल आणि विविध दुय्यम स्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे.

ग्रामीण विद्यार्थ्यांमधील शालेय गळतीची प्रमुख कारणे:

१. आर्थिक कारणे:

ग्रामीण विद्यार्थ्यांमधील शालेय गळतीचे सर्वात महत्त्वाचे कारण म्हणजे आर्थिक दुर्बलता होय. भारतातील अनेक ग्रामीण कुटुंबे शेती, शेतमजुरी, पशुपालन किंवा असंघटित क्षेत्रातील रोजगारावर अवलंबून असतात. अशा कुटुंबांचे उत्पन्न अनिश्चित आणि अपुरे असल्याने मुलांच्या शिक्षणासाठी आवश्यक असलेल्या खर्चाची पूर्तता करणे कठीण होते. जरी शासनाकडून मोफत शिक्षण, पाठ्यपुस्तके आणि विविध शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जात असल्या, तरी वह्या, गणवेश, वाहतूक, डिजिटल साधने आणि इतर पूरक खर्च पालकांना परवडत नाहीत. त्यामुळे अनेक वेळा विद्यार्थ्यांना शिक्षणाऐवजी कुटुंबाच्या उत्पन्नात हातभार लावण्यासाठी मजुरी करावी लागते. टिळक (2002) यांनी शिक्षण आणि गरिबी यांतील परस्परसंबंध स्पष्ट करताना आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांतील विद्यार्थ्यांमध्ये शाळा सोडण्याचे प्रमाण अधिक असल्याचे नमूद केले आहे. तसेच ड्रेझ आणि सेन (2013) यांच्या मते, आर्थिक विषमता ही शैक्षणिक संधींमधील असमानतेचे प्रमुख कारण आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्येही आर्थिकदृष्ट्या मागास घटकांतील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षण सातत्यासाठी विशेष उपाययोजनांची आवश्यकता अधोरेखित करण्यात आली आहे (भारत सरकार, 2020).

२. पालकांचे अशिक्षितपण:

पालकांचे शैक्षणिक स्तर विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर मोठ्या प्रमाणात प्रभाव टाकतो. ग्रामीण भागातील अनेक पालक अशिक्षित किंवा अल्पशिक्षित असल्यामुळे त्यांना शिक्षणाचे दीर्घकालीन महत्त्व समजत नाही. अशा पालकांना मुलांच्या अभ्यासात मदत करणे, त्यांच्या प्रगतीवर लक्ष ठेवणे किंवा शैक्षणिक अडचणी समजून घेणे कठीण जाते. देसाई आणि कुलकर्णी (2008) यांच्या अभ्यासानुसार, पालकांचे शिक्षण जितके जास्त तितकी मुलांच्या शैक्षणिक यशाची शक्यता अधिक असते. अशिक्षित पालक अनेकदा शिक्षणापेक्षा तात्काळ उत्पन्नाला अधिक महत्त्व देतात. त्यामुळे मुलांच्या नियमित शालेय उपस्थितीकडे दुर्लक्ष होते. गोविंदा आणि बंद्योपाध्याय (2010) यांनी सामाजिक बहिष्करण आणि शैक्षणिक सहभागाच्या संदर्भात असे नमूद केले आहे की, पालकांची शैक्षणिक पार्श्वभूमी विद्यार्थ्यांच्या शाळेत टिकून राहण्यावर निर्णायक परिणाम करते. युनेस्कोच्या जागतिक शिक्षण निरीक्षण अहवालात (2021) देखील पालकांच्या शैक्षणिक सहभागाचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक सातत्याशी घनिष्ठ संबंध असल्याचे नमूद करण्यात आले आहे.

३. स्थलांतर:

ग्रामीण भागातील शालेय गळतीचे आणखी एक प्रमुख कारण म्हणजे हंगामी स्थलांतर होय. रोजगाराच्या शोधात अनेक कुटुंबे ऊसतोडणी, वीटभट्ट्या, बांधकाम उद्योग किंवा कृषी क्षेत्रातील कामांसाठी इतर भागांत स्थलांतर करतात. स्मिता (2008) यांनी स्थलांतरित कुटुंबांतील मुलांच्या शिक्षणावरील परिणामांचा अभ्यास करताना असे आढळून आणले की, वारंवार होणाऱ्या स्थलांतरामुळे विद्यार्थ्यांचे शिक्षण खंडित होते आणि अनेक मुले कायमची शिक्षणव्यवस्थेबाहेर पडतात. स्थलांतरामुळे नवीन शाळेत प्रवेश घेण्याच्या अडचणी, भाषिक समस्या, शैक्षणिक सातत्याचा अभाव आणि सामाजिक

समायोजनातील अडथळे निर्माण होतात. युनिसेफ इंडिया (2014) च्या अहवालानुसार, स्थलांतरित मुलांमध्ये शालेय गळतीचे प्रमाण स्थिर कुटुंबांतील मुलांपेक्षा अधिक असते. नीती आयोगाच्या Strategy for New India @75 (2018) या अहवालातही स्थलांतरित विद्यार्थ्यांसाठी लवचिक आणि समावेशक शैक्षणिक व्यवस्था विकसित करण्याची गरज अधोरेखित करण्यात आली आहे.

४. बालमजुरी:

बालमजुरी ही ग्रामीण विद्यार्थ्यांच्या शालेय गळतीची एक गंभीर सामाजिक समस्या आहे. आर्थिक अडचणींमुळे अनेक कुटुंबे आपल्या मुलांना लहान वयातच कामावर पाठवतात. विद्यार्थी शेती, वीटभट्ट्या, बांधकामे, दुकाने किंवा इतर असंघटित क्षेत्रांमध्ये काम करत असल्याचे दिसून येते. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या (ILO, 2021) अहवालानुसार, बालमजुरी आणि शालेय गळती यांच्यात थेट संबंध आढळतो. कामाच्या तासांमुळे विद्यार्थ्यांना नियमित शिक्षण घेणे शक्य होत नाही आणि त्यांची शैक्षणिक प्रगती खंडित होते. भारताच्या जनगणना अहवालात (2011) देखील ग्रामीण भागातील बालमजुरांची संख्या चिंताजनक असल्याचे नमूद केले आहे. बालमजुरी प्रतिबंधक कायदा (1986) मुलांच्या शिक्षणाच्या हक्काचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न करतो; तथापि, ग्रामीण भागातील आर्थिक वास्तवामुळे ही समस्या अद्याप कायम आहे.

५. शैक्षणिक सुविधांचा अभाव:

ग्रामीण भागातील अनेक शाळांमध्ये आवश्यक पायाभूत सुविधांचा अभाव आढळून येतो. काही ठिकाणी शाळा गावापासून दूर असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना दररोज लांब अंतर प्रवास करावा लागतो. तसेच वर्गखोल्यांची कमतरता, प्रयोगशाळा, ग्रंथालय, संगणक सुविधा, स्वच्छ पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छतागृहे यांचा अभाव विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर परिणाम करतो. ASER (2023) अहवालानुसार, ग्रामीण शाळांमधील शैक्षणिक गुणवत्ता आणि सुविधा यांमध्ये अद्याप लक्षणीय तफावत आढळते. U-DISE+ (2021) च्या आकडेवारीनुसार अनेक ग्रामीण शाळांमध्ये शिक्षकांची कमतरता आणि बहुवर्गीय अध्यापनाची समस्या कायम आहे. जागतिक बँकेच्या (2018) अहवालात असे नमूद करण्यात आले आहे की, शाळेतील भौतिक आणि शैक्षणिक सुविधा विद्यार्थ्यांच्या उपस्थिती व शैक्षणिक यशाशी थेट संबंधित असतात. त्यामुळे सुविधांच्या अभावामुळे विद्यार्थ्यांचा शिक्षणावरील रस कमी होऊन शालेय गळती वाढते.

६. लिंगभेद व सामाजिक रूढी:

ग्रामीण समाजात आजही काही प्रमाणात लिंगभेद आणि पारंपरिक सामाजिक रूढी आढळून येतात. अनेक कुटुंबांमध्ये मुलांच्या शिक्षणाला प्राधान्य दिले जाते, तर मुलींच्या शिक्षणाकडे दुय्यम दृष्टीने पाहिले जाते. युनिसेफ (2022) च्या अहवालानुसार, मुलींच्या शिक्षणातील अडथळ्यांमध्ये घरगुती जबाबदाऱ्या, सुरक्षिततेची चिंता, सामाजिक बंधने आणि बालविवाह हे प्रमुख घटक आहेत. नंदा व सहकारी (2016) यांनी मुलींच्या शिक्षणावरील सामाजिक आणि आर्थिक घटकांचा अभ्यास करताना असे स्पष्ट केले की, ग्रामीण भागात मुलींचे शिक्षण अनेकदा कौटुंबिक निर्णयांवर अवलंबून असते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये लिंगसमतेसाठी विशेष प्रयत्नांची आवश्यकता अधोरेखित करण्यात आली आहे (भारत सरकार, 2020). मुलींसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृहे, सुरक्षित

वाहतूक आणि सामाजिक जागरूकता वाढविणे हे शालेय गळती कमी करण्यासाठी आवश्यक उपाय मानले जातात.

७. शैक्षणिक अडचणी:

शालेय गळतीमागे विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक अडचणी देखील महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. काही विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रम कठीण वाटतो, तर काहींना भाषिक किंवा संकल्पनात्मक समस्या जाणवतात. प्राथमिक स्तरावर निर्माण झालेल्या शिकण्यातील त्रुटी पुढील वर्गांमध्ये अधिक गंभीर स्वरूप धारण करतात. NCERT (2022) च्या अहवालानुसार, मूलभूत वाचन, लेखन आणि गणितीय कौशल्यांतील कमतरता विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर परिणाम करते. वारंवार अपयश, कमी गुण, परीक्षेची भीती आणि आत्मविश्वासाचा अभाव यांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये शिक्षणाबद्दल नकारात्मक भावना निर्माण होतात. गोविंदा आणि बंद्योपाध्याय (2010) यांनी शैक्षणिक मागासलेपणा आणि शालेय गळती यांच्यातील संबंध स्पष्ट केला आहे. तसेच युनेस्कोच्या (2020) अहवालात विद्यार्थ्यांना अनुकूल, समावेशक आणि प्रेरणादायी शिक्षण वातावरण उपलब्ध करून देण्याची गरज अधोरेखित करण्यात आली आहे. योग्य मार्गदर्शन, समुपदेशन आणि विद्यार्थी-केंद्रित अध्यापन पद्धतींच्या माध्यमातून या अडचणी कमी करता येऊ शकतात.

यावरून स्पष्ट होते की ग्रामीण विद्यार्थ्यांमधील शालेय गळती ही केवळ एका कारणामुळे निर्माण होत नाही, तर आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, कौटुंबिक आणि शैक्षणिक घटकांच्या एकत्रित परिणामातून निर्माण होते. त्यामुळे या समस्येवर मात करण्यासाठी बहुआयामी आणि समन्वित उपाययोजनांची आवश्यकता आहे.

शालेय गळतीचे परिणाम:

शालेय गळतीचे परिणाम केवळ विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक जीवनापुरते मर्यादित नसून त्याचा प्रभाव वैयक्तिक, सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रांवर दीर्घकालीन स्वरूपात दिसून येतो. शिक्षण अपूर्ण राहिल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या विकासाच्या संधी मर्यादित होतात आणि त्याचा परिणाम संपूर्ण समाजाच्या प्रगतीवर होतो.

१. वैयक्तिक परिणाम:

शालेय गळतीमुळे विद्यार्थ्यांच्या करिअरच्या संधी मोठ्या प्रमाणात कमी होतात. शिक्षण पूर्ण न झाल्यामुळे त्यांना उच्च शिक्षण घेता येत नाही आणि चांगल्या नोकऱ्यांसाठी आवश्यक पात्रता मिळत नाही. परिणामी ते कमी वेतनाच्या किंवा असंघटित क्षेत्रातील कामांवर अवलंबून राहतात. तसेच शिक्षण अर्धवट राहिल्यामुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास कमी होतो. इतर विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत आपण मागे पडल्याची भावना निर्माण होऊन न्यूनगंड वाढू शकतो. याशिवाय शालेय शिक्षणाद्वारे विकसित होणारी संवादकौशल्ये, समस्या सोडविण्याची क्षमता, नेतृत्वगुण आणि तांत्रिक कौशल्ये यांचा पुरेसा विकास होत नाही. त्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावरही विपरीत परिणाम होतो.

२. सामाजिक परिणाम:

शालेय गळतीमुळे समाजातील निरक्षरतेचे प्रमाण वाढते. शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या व्यक्ती सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक बाबींविषयी कमी जागरूक राहतात. यामुळे समाजाच्या प्रगतीचा वेग मंदावतो. तसेच शालेय गळतीमुळे सामाजिक असमानता कायम राहते. गरीब, वंचित आणि मागासवर्गीय घटकांतील विद्यार्थ्यांमध्ये गळतीचे

प्रमाण अधिक असल्याने त्यांना प्रगतीच्या समान संधी मिळत नाहीत. काही परिस्थितींमध्ये बेरोजगारी, गरिबी आणि सामाजिक उपेक्षा यांमुळे गुन्हेगारी, व्यसनाधीनता आणि इतर सामाजिक समस्या वाढण्याची शक्यता निर्माण होते.

३. आर्थिक परिणाम:

शालेय गळतीमुळे देशात कुशल आणि प्रशिक्षित मनुष्यबळाची कमतरता निर्माण होते. शिक्षण पूर्ण न झाल्यामुळे अनेक युवक आवश्यक कौशल्यांपासून वंचित राहतात, ज्याचा परिणाम उत्पादनक्षमता आणि रोजगारक्षमतेवर होतो. परिणामी बेरोजगारीचे प्रमाण वाढते आणि अनेक व्यक्ती अल्पउत्पन्नाच्या कामांवर अवलंबून राहतात. याचा देशाच्या आर्थिक विकासावरही नकारात्मक परिणाम होतो. मानवी संसाधनांचा पुरेसा विकास न झाल्यास राष्ट्रीय उत्पन्न, औद्योगिक प्रगती आणि आर्थिक स्पर्धात्मकता यांमध्ये अडथळे निर्माण होतात. त्यामुळे शालेय गळती ही राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासासाठी गंभीर समस्या मानली जाते.

शालेय गळती कमी करण्यासाठी उपाययोजना:

१. गरीब विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती व आर्थिक सहाय्य वाढविणे.
२. पालकांमध्ये शिक्षणाविषयी जनजागृती करणे.
३. स्थलांतरित विद्यार्थ्यांसाठी विशेष शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करणे.
४. बालमजुरीविरोधी कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे.
५. ग्रामीण शाळांमध्ये पायाभूत सुविधा सुधारणा करणे.
६. मुलींच्या शिक्षणासाठी विशेष प्रोत्साहन योजना राबविणे.
७. विद्यार्थ्यांसाठी समुपदेशन व मार्गदर्शन सेवा उपलब्ध करणे.
८. शिक्षक-पालक संवाद वाढविणे.

निष्कर्ष:

प्रस्तुत संशोधनाच्या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, ग्रामीण विद्यार्थ्यांमधील शालेय गळती ही केवळ शैक्षणिक समस्या नसून सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि प्रशासकीय घटकांशी संबंधित एक बहुआयामी समस्या आहे. शिक्षणाच्या प्रसारासाठी शासनाकडून विविध योजना आणि उपक्रम राबविले जात असले तरी ग्रामीण भागात शालेय गळतीचे प्रमाण अजूनही चिंताजनक स्वरूपात आढळून येते. या समस्येमुळे शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाच्या उद्दिष्टाला बाधा निर्माण होते आणि सर्वांसाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण उपलब्ध करून देण्याच्या प्रयत्नांवर परिणाम होतो.

अभ्यासातून असे दिसून आले की गरिबी, पालकांचे अशिक्षितपण, हंगामी स्थलांतर, बालमजुरी, शैक्षणिक सुविधांचा अभाव, लिंगभेद, सामाजिक रूढी आणि विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक अडचणी ही शालेय गळतीची प्रमुख कारणे आहेत. ही सर्व कारणे परस्परांशी संबंधित असून अनेक वेळा एकापेक्षा अधिक कारणांचा एकत्रित परिणाम विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर होत असतो. विशेषतः आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल आणि सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकांतील विद्यार्थ्यांना या समस्येचा अधिक फटका बसतो.

शालेय गळतीचे परिणाम अत्यंत व्यापक आणि दूरगामी स्वरूपाचे आहेत. शिक्षण अपूर्ण राहिल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या उच्च शिक्षणाच्या आणि रोजगाराच्या संधी कमी होतात. त्यांचा आत्मविश्वास, व्यक्तिमत्त्व विकास आणि कौशल्य विकास यावर नकारात्मक परिणाम होतो. याशिवाय समाजामध्ये निरक्षरता, सामाजिक विषमता आणि आर्थिक मागासलेपणा वाढण्यास चालना मिळते. देशाला आवश्यक असलेले कुशल मनुष्यबळ निर्माण होण्यात अडथळे निर्माण होतात, ज्याचा परिणाम राष्ट्रीय उत्पादनक्षमता आणि आर्थिक विकासावर होतो. त्यामुळे शालेय गळती ही केवळ वैयक्तिक समस्या नसून सामाजिक आणि राष्ट्रीय विकासाशी निगडित महत्त्वाचा प्रश्न आहे. शालेय गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी बहुआयामी आणि समन्वित उपाययोजनांची आवश्यकता आहे. शासनाने शैक्षणिक सुविधा अधिक सक्षम करणे, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती व आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून देणे, स्थलांतरित विद्यार्थ्यांसाठी विशेष शैक्षणिक व्यवस्था निर्माण करणे आणि बालमजुरीविरोधी उपाय अधिक प्रभावीपणे राबविणे आवश्यक आहे. तसेच शाळांनी विद्यार्थी-केंद्रित अध्यापन पद्धती, समुपदेशन सेवा आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षणावर भर देणे गरजेचे आहे. पालकांनी शिक्षणाचे महत्त्व समजून घेऊन मुलांच्या शिक्षणात सक्रिय सहभाग नोंदविणे आवश्यक आहे. समाजानेही शिक्षणाविषयी सकारात्मक वातावरण निर्माण करून प्रत्येक बालकाला शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात टिकवून ठेवण्यासाठी सहकार्य करणे गरजेचे आहे.

एकूणच, ग्रामीण विद्यार्थ्यांमधील शालेय गळती रोखणे हे शाश्वत सामाजिक आणि आर्थिक विकासासाठी अत्यावश्यक आहे. शिक्षण हा प्रत्येक बालकाचा मूलभूत अधिकार असल्याने कोणताही विद्यार्थी आर्थिक, सामाजिक किंवा इतर कारणांमुळे शिक्षणापासून वंचित राहू नये, यासाठी सर्व संबंधित घटकांनी सामूहिक आणि सातत्यपूर्ण प्रयत्न करणे ही काळाची गरज आहे. शालेय गळती कमी झाल्यास केवळ विद्यार्थ्यांचे भविष्य उज्ज्वल होणार नाही, तर एक साक्षर, सक्षम आणि प्रगत समाज घडविण्यासही मोठी मदत होईल.

संदर्भसूची (References):

1. Desai, S., & Kulkarni, V. (2008). “Changing Educational Inequalities in India in the Context of Affirmative Action.” Demography, 45(2), pp. 245–270.
2. Government of India. (1986). The Child Labour (Prohibition and Regulation) Act, 1986. New Delhi: Ministry of Labour and Employment, pp. 3–6.
3. Government of India. (2020). National Education Policy 2020. New Delhi: Ministry of Education, pp. 9–15, 34–36.
4. International Labour Organization (ILO). (2021). Child Labour: Global Estimates 2020, Trends and the Road Forward. Geneva: ILO, pp. 18–25.
5. Nanda, P., Das, P., Datta, N., & Lamba, S. (2016). Making Change with Cash? Impact of Conditional Cash Transfer

Programmes on Girls' Education. New Delhi: Population Council, pp. 27–33.

6. Smita. (2008). Distress Seasonal Migration and its Impact on Children's Education. CREATE Research Monograph No. 28. Brighton: University of Sussex, pp. 12–19.
7. Tilak, J. B. G. (2002). "Education and Poverty in India." Journal of Human Development, 3(2), pp. 191–207.
8. U-DISE+. (2021). Unified District Information System for Education Plus (U-DISE+) Report 2020–21. New Delhi: Department of School Education and Literacy, pp. 56–64.
9. UNESCO. (2020). Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education – All Means All. Paris: UNESCO Publishing, pp. 88–92.